

original scientific article
received: 2007-09-24

UDC 930.25:72.021.22(497.5Istra)

ZBIRKA "PIETRO NOBILE" DRŽAVNOG ARHIVA U RIJECI KAO IZVOR ZA PROUČAVANJE IZGLEDA ISTARSKIH NASELJA POČETKOM XIX. STOLJEĆA

Marijan BRADANOVIĆ

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti, HR-51000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 15
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

IZVLEČEK

V prispevku je obrađivana zbirka risb slovitega tržaškega arhitekta Pietra Nobila z istrskimi motivi, ki jo hranijo v Državnem arhivu v Rijeci. Obseg in sistematičnost Nobilevega prikaza urbanistične sheme Istre v zgodnjem 19. stoletju sta impresivna. Preko niza primerov je dokazana izrazita natančnost upodobitev vedut, prikrita pod površino skicoznega stila risanja. Opisani so doslej neznani in v vmesnem času izginuli detajli urbanistične slike istrskih mest, med katerimi so tudi taki, za katere ni drugih znanih ilustracij. Vzporeden pregled dostopnega grafičnega gradiva in terenske raziskave potrjujejo natančnost upodobitev. Za katastrom Franca I. je reška zbirka najobsežnejši slikovni vir podobe istrskih mest, delov mest in posameznih stavb iz prve polovice 19. stoletja, vsestranski Nobile pa je prepoznan kot prvi moderni ilustrator, čigar zanimanje presega okvir spomenikov klasične antike.

Ključne besede: Pietro Nobile, Istra, vedute, zgodovinski vir, urbanizem, arhitektura

LA COLLEZIONE "PIETRO NOBILE" DELL'ARCHIVIO DI STATO DI FIUME COME FONTE DI STUDIO DELL'ASPETTO DEGLI INSEDIAMENTI ISTRIANI ALL'INIZIO DEL XIX SECOLO

SINTESI

Il saggio analizza la collezione di disegni di motivi istriani del famoso architetto triestino Pietro Nobile custodito nel Archivio di stato a Fiume. È rilevata la mole e la sistematicità del Nobile nella rappresentazione del paesaggio urbanistico istriano d'inizio Ottocento. Attraverso molti esempi si dimostra la precisione delle vedute nascosta sotto la superficie dello stile a mo' di abbozzo dei disegni. Si descrivono alcuni aspetti del paesaggio urbanistico istriano dell'epoca che nel frattempo sono scomparsi, tra cui ritroviamo anche quelli di cui non esistono altre illustrazioni. La precisione delle rappresentazioni è confermata dalle analisi del materiale grafico disponibile e dalla ricerca sul campo. La collezione fiumana è definita, dopo l'archivio catastale di Francesco I come la più vasta fonte grafica dell'aspetto delle città istriane, degli insediamenti edilizi e dei singoli edifici della prima metà del XIX secolo. Pietro Nobile è il primo illustratore moderno i cui interessi superano quelli per le antichità classiche.

Parole chiave: Pietro Nobile, Istria, vedute, fonti storiche, urbanesimo, architettura

FORMIRANJE, IZLAGANJE I ISTRAŽIVANJE RIJEČKE ZBIRKE "PIETRO NOBILE"

Državni arhiv u Rijeci čuva zbirku crteža glasovitog tršćanskog i bečkog arhitekta Pietra Nobilea. Zbirka sadrži sedamdeset i devet prikaza istarskih gradova, krajolika i istaknutih spomenika te tri crteža pojedinačnih i skupnih portreta.¹ Preciznije i redosljedom davno izvršene arhivističke paginacije: šesnaest veduta i skica spomenika Pule, pet Rovinja, jednu Vrsara, sedam Poreča, jednu Tara, jednu Novigrada, dvije Umaga, dvije Pirana, jednu Izole, dvije Kopra, dvije Milja, jednu Vodnjana, dvije Bala, dvije Svetvinčenta, jednu Kanfanara, jednu Dvigrada, jednu Kringe, dvije Tinjana (obje s netočno potpisanim Kringom), tri Pazina, dvije Lupoglava, jednu neidentificiranu (s netočnom signaturom Vranje), jednu Muntića, tri Motovuna, jednu Istarskih Toplica, dvije Vižinade, jednu Grožnjana i Motovuna (teško raspoznavljivih u panoramskom zahvatu), jednu Buja, jednu Kaštela kod Buja, dvije predjela pokraj Kaštela kod Buja koje su signirane kao Belle Grotte, tri Labina, dvije Rapca, tri Plomina, jednu Lovrana, jednu Mošćenica, portret brsečkog kanonika, skupni portret premanturskog župnika i lučkog kapetana, te skupni portret jedne premanturske obitelji. Iz samog je popisa vidljivo da riječka arhivska zbirka "P. Nobile" predstavlja dragocjeni izvor za povijesna, povijesno-umjetnička, arheološka, etnološka i konzervatorska istraživanja, baš poput svojih daleko poznatijih, mnogostruko korištenih, višestruko publiciranih i poodavno populariziranih parnjaka, od ilustracija Valvasorovog djela, do onih Selba i Tischbeina. U pregledu sadržaja zbirke, još jednom se osvrćem i na neke detalje pojedinih crteža, podsjećajući i na potrebu šireg, multidisciplinarnog pristupa njezinom istraživanju i zaštiti.

Zbirka "P. Nobile" u riječki je Državni arhiv dospjela nakon Drugog svjetskog rata iz Povijesnog arhiva Istre u Puli a za ovu ju je ustanovu u razdoblju između dva svjetska rata pribavio njezin voditelj Camillo De Franceschi.² Ovaj je istarski povjesničar, koji nosi najveće zasluge za nabavku i rano profesionalno čuvanje dragocjene zbirke, uz već postojeće opise, od kojih su neke ispisali prethodni vlasnici a dio i sam njihov autor, crteže

opremio dodatnim potpisima. Njihov je zadatak bio upozoriti o kojem se naselju ili pak crkvi, često točkasto naznačenoj u krajoliku, zapravo radi. On ih je također numerirao i opremio oznakama svoje ustanove, udarajući na poledini papira žig Gradske biblioteke u Puli. Naknadno pisane legende dijelom se nalaze i na poledini a ondje je otisnut i pečat na dobrom dijelu crteža, u pravilu po sredini, tako da je, zbog tankoga papira, na žalost izrazito vidljiv i na aversu. Zbirka je i danas ovijena pak-papirom, na čijem aversu je zalijepljena markica s oznakom Povijesnog arhiva Istre. Na ovitku je De Franceschi napisao naziv zbirke "Viaggio artistico attraverso l'Istria", broj crteža, kao autora je naveo Pietra Nobilea, a kao godinu nastanka 1815. Dataciji je značajni argument datiranje jednog crteža, portreta brsečkog kanonika Valčića, izvršeno rukopisom bitno drugačijim od ostalih na crtežima, koji su redom suvremeni lako prepoznatljivom De Franceschijevom, te je vjerojatno da se radi o originalnom rukopisu autora (DAR, "P. Nobile", 80).³ Na koricama je precizirana godina akvizicije pojedinih dijelova zbirke i isplaćeni iznos vlasnicima, Polesiniju 1934. godine 250 lira i Sabi 1941. godine 350 lira. Na kraju je natpisa s prednje strane ovitka De Franceschijev paraf. Standardna je veličina crteža cca 39 x 25 cm, dok su dva s piranskim motivima većega formata, 45 x 30 i 50 x 33 cm.

Osvrnimo se i na kratku povijest istraživanja i izlaganja zbirke. Riječka Moderna galerija 1966. godine priređuje izložbu dijela njezinih crteža. Tom je prigodom tiskan i skromni katalog s predgovorom Borisa Vižintina. Autor kataloga ponavljajući zabilježene godine otkupa 1934. i 1941., kao otkupljivača navodi Državni arhiv u Rijeci, koji je istina, u to vrijeme postojao, no tek kao podružnica Državnog arhiva u Trstu. Opisana oprema crteža kao i šutnja tršćanskih i riječkih inventara u pitanju zbirke, u ovoj ga tvrdnji demantiraju.⁴ Nedugo nakon riječke izložbe, dva piranska i jedan crtež Izole, u svojoj analizi urbanističkog razvoja Kopra, Izole i Pirana donosi i opsežno opisuje Stane Bernik (1968, 103, 152, 161),⁵ a nakon toga zbirka, barem što se publiciranja tiče, pada u zaborav.⁶ Tako Attilio Krizmanić vjerojatno ne zna za njeno postojanje, kada u opširnoj raspravi iz 1988. godine o komunalnoj palači u Puli, u kojoj sa

1 Na njezino postojanje osvrnuo sam se već jednom, u nerecenziranom radu koji je objavljen u prigodnom broju Archeografa Triestina posvećenom P. Nobileu. U ovom pak članku vraćam se temi donoseći i nova saznanja do kojih sam u međuvremenu došao, usp. Bradanović, 1999, 83–119. Među brojnim radovima koji istražuju život i rad P. Nobilea ističem monografiju G. Pavana, dugogodišnjeg istraživača ove tematike, usp. Pavan, 1998.

2 O djelatnosti plodnog istraživača istarske povijesti usp. Bertoša, 2005, 172. Temeljno o povijesti prikupljanja i čuvanja građe istarskog podrijetla Državnog arhiva u Rijeci vidi u: Stulli, 1980; Petrović, 1980; Crnković, Hinić, Krot, Zurak, 1980, 11–44, 55–62, 103–196.

3 To je ujedno i jedini datirani crtež u zbirci. G. Pavan potvrdio mi je istovjetnost rukopisu Nobileovih pisama koja se čuvaju u arhivu Soprintendenze per i Beni ambientali e architettonici, archeologici, artistici e storici del Friuli-Venezia Giulia-Trieste i drugim tršćanskim arhivima. Usp. Pavan, 1998, priložene reprodukcije Nobileovih crteža s autografom, str. 414, 415, 421...

4 Vižintin, 1966. Tom je prilikom izloženo 46 crteža dok su u skromnom katalogu izložbe publicirana samo tri, Muntić, Motovun i Piran.

5 Berniku treba odati priznanje kao prvom istraživaču koji je shvatio značaj riječke zbirke "P. Nobile" u smislu njezinog korištenja pri urbanističkim analizama.

6 Na zbirku me u vrijeme mojeg konzervatorskog rada u Istri upozorio Ivan Peranić iz Državnog arhiva u Rijeci, na čemu mu se i ovoga puta srdačno zahvaljujem.

stajališta zadane teme valorizira i pulsku djelatnost Pietra Nobilea, po pitanju arhitektove ostavštine prenosi, istina s rezervom, tvrdnje Livije Rusconi iznesene u članku pod naslovom "Pietro Nobile e i monumenti romani di Pola" (Krizmanić, 1988, 231–232). U rečenom članku 1926. godine objavljenom u "Archeografu Triestinu", autorica spominje izgubljene Nobileove nacрте i preostale skice pulskih spomenika datirajući ih u 1809. godinu, te svezak skica s arhitektovog puta Istrom i Dalmacijom iz 1810. godine (Rusconi, 1926, 343). Vrsni znalac Nobileovog crtačkog opusa Gino Pavan konkretizira misteriozni nestanak zbirke crteža, još uvijek ne znajući gdje se ona nalazi, citiranjem biografskog zapisa Carla Nobilea, arhitektovog potomka prema kojem je, jedan prekrasan svezak s istarskim krajolicima i portretima, neki antikvar De Marchi nepažnjom predao osobi nedostojnoj povjerenja (Pavan, 1989, 427; 1998, 392). U međuvremenu, slabo poznatu zbirku sporadično su koristili tek poneki, specijalizirani i dobro upućeni hrvatski istraživači.⁷ Na zapretenu kolekciju istarskih veduta upozorio sam 1999. godine u tršćanskom Archeografu a zatim je uslijedila i njihova prezentacija na šire koncipiranim izložbama: Iz likovne riznice Državnog arhiva u Rijeci, 2004. godine i Pietra d'Istria, 2005. godine.⁸

OPIS POJEDINIH CRTEŽA

De Franceschijeva numeracija nekad pulske a sada riječke arhivske zbirke "P. Nobile" započinje s grupom crteža pulskih spomenika. Svestrani trud koji je Nobile u svojstvu inženjera za javne radove u doba francuske a potom i austrijske uprave⁹ uložio u njihovu zaštitu, od pisanja programa, preko konkretnih prijedloga do neposrednih istraživanja, sondiranja i konzervatorskih zahvata, predstavlja u nas neopravdano zapostavljenu, pionirsku epizodu pokušaja sustavne skrbi nad spomeni-

cima kulture.¹⁰ Arhitekt u svojem prijedlogu programa zaštite pulskih spomenika antike upozorava na ograničenja i nepreciznosti dotadašnjih likovnih prikaza, kudi kolekcionarsku strast stranaca i hvali svojeg prethodnika Gian Rinalda Carlja, kao istraživača pulskog amfiteatra (Rusconi, 1926, 344).

Među crtežima Arene koji će se u bogatom nizu njezinih prikaza nametnuti dokumentarnošću funkcionalnog kadriranja segmenata ali i likovnom kvalitetom, ističu se romantične panorame, mada je sasvim jasno da nisu svi tek larpulistička djela, već i konkretne studije potaknute potrebom njezina popravka.¹¹ Prva, pogled na Arenu s Kaštela preko ostataka Malog teatra u prvom planu i druga, s pogledom preko maslinika na zaljev, te istočni potez gradskih fortifikacija s naglaskom na Dvojnim vratima, vertikalom zvonika katedrale i De Villeovim kaštelom na brijegu (DAR, "P. Nobile", 1–8). Ističe se još jedna veduta s kaštela, koja u prvom planu skicozno sažima jugoistočni pravac pružanja gradskih zidina, od kompleksa Slavoluka Sergijevaca i Portarate, do ostataka trobrodne bazilikalne crkve sv. Stjepana, u osi prema crkvi sv. Mihovila na Vrhcu, naznačenoj u pozadini (DAR, "P. Nobile", 12; usp. Cassas, Lavallo, 1802, sl. 23). Iznimnu dokumentarnu vrijednost zbirke potvrđuje prikaz začelja forumskih hramova i komunalne palače, crtan iz pozicije gotovo identične jednom od prikaza iz Cassasove mape, na kojem je vidljiva jasna razlika između idealizirajućeg pristupa, opterećenog naknadnom obradom, često s dekorom kostimiranih ljudskih likova u statičnim pozama razdoblja klasicizma, i nasuprot tome, skicoznog ali i preciznog Nobileovog pristupa (DAR, "P. Nobile", 11. Usp. Cassas, Lavallo, 1802, sl. 27). Prikaz vijećnice s baroknim gradskim satom nije tako rije-dak, no pažnju na ovom crtežu privlači bilježenje izgleda pročelja crkvice sv. Marka, inače dokumentirane u tlorisu na prvoj austrijskoj izmjeri, te na dva Clerissauova crteža, ali samo detaljem dijela začelja (DAR, "P. Nobile", 9).¹²

7 Davor Velnić, arhitekt-konzervator Hrvatskog restauratorskog zavoda, polovicom devedesetih godina prošlog stoljeća koristio je crteže Pazinskog kaštela pri zaštitnom zahvatu na ovom spomeniku. Inače je slaba istraženost posljedica općenito malog broja istraživača koji su proučavali problematiku urbanističkog razvoja istarskih gradova, kao i relativno perifernog smještaja arhiva koji čuva građu u odnosu na središta djelovanja potencijalnih istraživača. Tome naprotiv, grafička građa riječkih arhivskih fondova tipa "Tehnički uredi grada Grada Rijeke" dobro je istražena i publicirana. Slabo je poznata i drugi istarska slikovna građa koja se nalazi u različitim fondovima Državnog arhiva u Rijeci a da to nije izuzetak svjedoči slično stanje istraženosti građe koja se odnosi na Rijeku a čuva se u Državnom arhivu u Trstu. Problem lakše dostupnosti građe zainteresiranim istraživačima u posljednje se vrijeme sve uspješnije rješava suradnjom između arhiva i korištenjem suvremenih metoda preslikavanja.

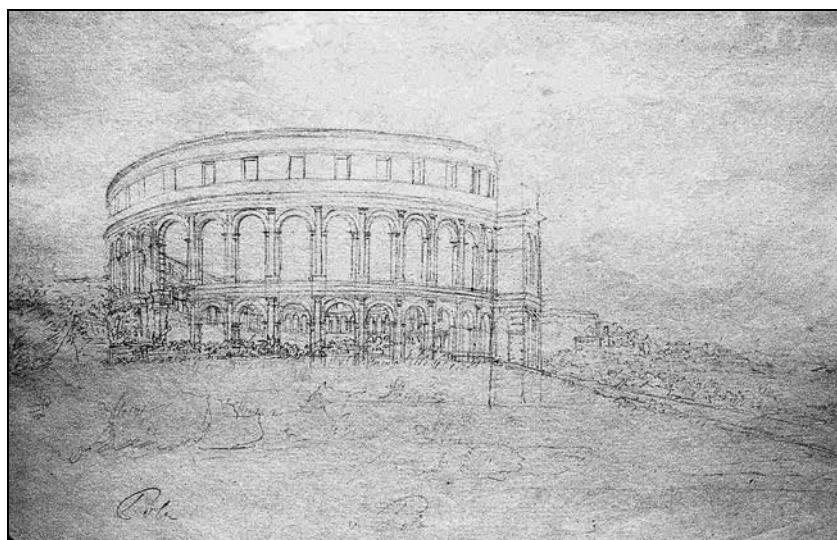
8 Bradanović, 1999; De Canziani Jakšić, 2004 (izloženi su originali a u popratnom katalogu reproducirana dva crteža, kaštela i trga u Svetvinčentu); Lago et al., 2005 (izložene reprodukcije).

9 Točnije Glavnog inženjera za izgradnju mostova i cesta Ilirskog primorja, kako glasi njegova službena titula 1810. godine, u vrijeme francuske uprave. Usp. Pavan, 1989, 384; 1998, 26.

10 O Nobileovim zaštitnim zahvatima na Augustovu hramu i komunalnoj palači te regulaciji čitavog područja vidi Krizmanić, 1988, 73, 84 (sl. 22), 155–156, 163, 229. Usp. Pavan, 1952, 129–139; 1998, 377–431, uz obilje grafičke dokumentacije, studija ali i izvedbenih projekata. Opsežnije o njegovom konzervatorskom radu uz spomenute radove L. Rusconi (1926) i G. Pavana (1989; 1998) vidi: Matijašić, 1999, 7–28. O pionirskoj ulozi Nobilea u kontekstu povijesti zaštite kulturnih dobara na sjevernom Jadranu usp. Bradanović, 2001, 133.

11 Nobile je vodio opsežne radove iskapanja unutrašnjosti Arene, konzervacije i restauracije njezinog zidnog plašta. Usp. Mlakar, 1957, 24; Pavan, 1998, 377–416 (autor donosi niz dokumenata iz tršćanskih arhiva, Nobileove naputke izvođačima ali i grafički precizno elaboriran plan sanacije i restauracije lukova). U usporedbi s ovim, "konzervatorskim elaboratima" i izvedbenom dokumentacijom jasno je da je riječka građa predstavljala arhitektov prvi, inicijalni uvid u problematiku.

12 Usp. s prikazom vijećnice u Selb, Tischbein (1842), koji, za razliku od Nobilea, donosi i njezino istočno pročelje. Clerisseau donosi Krizmanić, 1988, 79, sl. 13–14.

Sl. 1: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 3.
Fig. 1: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 3.

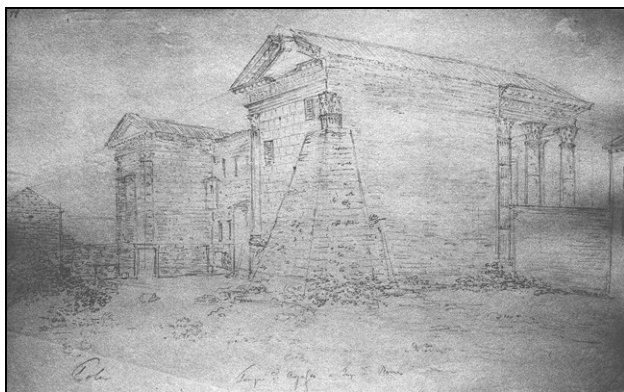
Crkva je srušena izgleda upravo u vrijeme Nobileovog zahvata konsolidacije hramova, u sklopu kojeg je u skladu s tadašnjim shvaćanjima provedena i djelomična purifikacija čitavog kompleksa. Višekratno naglašavana egzaktnost Nobileova crteža može se potvrditi i detaljem bačve u pronaosu Augustova hrama, kao dokaza tvrdnji o njegovoj tadašnjoj funkciji (DAR, "P. Nobile", 10, skladište namirnica; usp. Rusconi, 1926, 346). Analitičarima će pažnju vjerojatno privući i usko stubište položeno u os središnjih stupova pronaosa, sudeći prema kronologiji grafičke dokumentacije izvedeno negdje u vrijeme arhitektovog boravka u Puli (DAR, "P. Nobile", 10; usp. Krizmanić, 1988, 82, sl. 19; 83, sl. 19b, sl. 21; 84, sl. 22). Našim istraživačima vrlo aktualne problematike relacija kasnoantičke i ranosrednjovjekovne graditeljske baštine na istarskom tlu bit će zanimljiv prikaz kasnoantičke crkve sv. Katarine, kojem je Nobile kao povod iskoristio u pozadini tek naznačenu siluetu grada s morske strane i kojim je, čak i u Puli, smogao snage za odmak od njegovom vremenu karakteristične isključivosti favoriziranja klasične antike (DAR, "P. Nobile", 16; usp. Kandler, 1845, 121, 122; Gerber, 1912, 61–63, sl. 69; Marušić, 1967, 26, 32, 33, prilog 3, sl. 2). Arhitekt pokazuje znatan interes za fortifikacije i gradska vrata. Pažnju plijeni prvenstveno prikaz Portarate, srušene ubrzo po nastanku crteža, prikazane frontalno, upravo s pozicije zanemarene kod Cassasa i drugih, odreda koncentriranih na unutarnji dio u spoju sa Slavo-

lukom Sergijevaca. Na istom crtežu zabilježene su i gradske zidine s kulama na pravcu sjeverno od Zlatnih vrata, do mjesta na kojem mijenjaju pravac pružanja (na području stambeno-poslovne izgradnje u nizu iz kraja XIX. i prve polovine XX. stoljeća) kod crkve sv. Stjepana, čiji se ruševni ostaci izdižu u drugom planu (DAR, "P. Nobile", 13; usp. Cassas, Lavalley, 1804, sl. 20, 21, 22, 23).¹³ Crteži sačuvanih gradskih vrata, Herkulovih i još potpuno zatrpanih Dvojnih, s odbačenim dijelovima arhitrava u prvom planu, te pripadajućih fortifikacija, značajni su jer dokumentiraju stanje prije konzervatorsko-prezentacijskih zahvata XIX. i prve polovine XX. stoljeća. Za razliku od, izuzevši najranije razdoblje, relativno suzdržanih zahvata u doba austrijske uprave, talijanski su arheolozi po izvršenim istraživanjima izveli svojevrstu purifikaciju, tj. prezentaciju odabranih očuvanih slojeva na čitavom pripadajućem dijelu zidina, od Dvojnih do Herkulovih vrata (DAR, "P. Nobile", 15, 14).¹⁴

U rovinjskoj grupi crteža vrijedi se podsjetiti na neznatnost utjecaja koje na poluutočno povijesno središte vrše iduća stoljeća, za razliku od u prvoj polovici XIX. st. živnule izgradnje na pravcu od prevlake prema unutrašnjosti kopna (DAR, "P. Nobile", 17, 18, 19). Na veduti iz pravca zaravni ispred crkve sv. Eufemije prema franjevačkom samostanu, uz vjernu reprodukciju elemenata arhitektonskog oblikovanja zvonika i sjevernog perimetralnog zida rovinjske župne crkve, s perspektivno skraćenim

¹³ Nobile znatno detaljnije prikazuje gradska vrata zidine i kule, pa se na njegovom crtežu bolje uočava njihova slojevitost. Jasno je vidljivo antičko oblikovanje Zlatnih vrata i srednjovjekovna, izgledom trećentistička, nadogradnja sjeverne kule gradskih vrata. O arheološkoj stratigrafiji i modifikacijama pulskih fortifikacija, uz obilje komparativnog grafičkog materijala vidi: Matijašić i Buršić-Matijašić, 1996.

¹⁴ Usp. Caprin, 1905, 160. (uz ilustraciju Dvojnih vrata donosi vijest o čišćenju nasutog materijala 1819. godine); Mittelilungen, 1911, 182; Tamaro, 1932, 323–324, (na potonju objavu i nacrt s njom u svezi koji se čuva u planoteci Arheološkog muzeja Istre (AMI), upozorio me je Robert Matijašić na čemu mu se i ovom prilikom srdačno zahvaljujem).

Sl. 2: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 11.

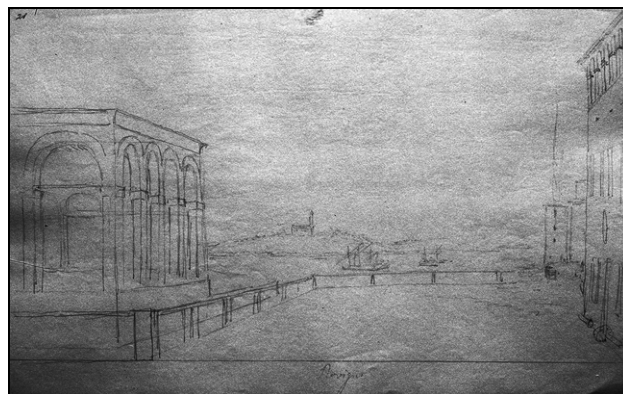
Fig. 2: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 11.

baroknim polukružnim prozorskim otvorima, Nobile djelomično prilaže i izgled pročelja sjevernog broda, koje je prethodilo sadašnjem, dovršenom tek u drugoj polovini XIX. stoljeća (DAR, "P. Nobile", 19; Horvat, Matejčić, Prijatelj, 1982, 436; Tamaro, 1893, 224). Tako se u rubu kadra naziru detalji poput kartuše nad nadvratnikom portala pobočnog broda i karakteristične barokne, dekorativne krivulje zabata pobočnog broda. Zagonetna je katnost i izostanak prizemnih lukova kuće uz Balbijeve luk s gradskom kavanom u prizemlju, prigradene uz vanjsku stranu zidina, između njega i nekadašnje Pretorske palače. Odstupanja prikaza od sadašnjeg stanja, najlakše se mogu protumačiti pretpostavkom da Nobileov crtež dokumentira nedovršenu gradnju, ili je kombinacija skice tada postojećeg stanja jednokatne građevine s planiranom i izvedenom rekonstrukcijom, koja je objedinila dotadašnje prizemlje s prvim katom. Prilog takvom razmišljanju je potpuni suodnos prozorskih otvora drugog kata kuće s crteža, s onima danas postojećeg prvog kata. To su, bez sumnje, isti otvori naglašenih vijenaca, te elegantnih klasicističkih formi i proporcija, koji se u svemu podudaraju s danas postojećima, uključivši i odnos njihove visine prema Balbijevom luku. Na istom je crtežu i kompozicija poznata s niza prikaza iz doba kasne Mletačke Republike, standard na Velikoj rivi flankiran parom stupova, no na njihovim vrhovima više nije bilo skulpture lava sv. Marka a čini se ni sv. Eufemije (DAR, "P. Nobile", 20).¹⁵ Za posljednju u nizu veduta sa signaturom Rovinja, na kojoj u prvom planu dominira poput lože arkadno rastvorena građevina,

bez naznačenog krovišta, logično je pretpostaviti da se radilo o ostacima sanitetske ili kontumacijske zgrade, tj. lučke karantene koju slično, no sa sačuvanim krovom, dokumentiraju akvarelirani crteži iz kasnog mletačkog razdoblja (DAR, "P. Nobile", 21; donosi ih Budicin, 1998, 76–77, 84–85, 87).

Kastel Leone je još jedna fortifikacija koju Nobile prikazuje neposredno pred njezino rušenje. U planiranju ili odobravanju takvog zahvata, prema svojoj je funkciji, vjerojatno morao i sam sudjelovati (DAR, "P. Nobile", 37).¹⁶ Za razliku od potpuno uništene tvrđave na ulazu u Kopar, mjesna Piazza ostala je, izuzevši detalja, gotovo nedirnuta, no već je nedostajao standardac iz mletačkog razdoblja (DAR, "P. Nobile", 38). Ipak treba spomenuti podatak o dovršenju transformacije palače koja flankira zapadnu stranu koparskog gradskog trga 1821. godine, dakle neposredno nakon nastanka ovog crteža, koji još uvijek prikazuje i reljef krilatog lava sv. Marka nad portalom Armerije (Bernik, 1968, 40).¹⁷

Na crtežu nekadašnjeg piranskog mandrača i građevina koje su ga obrubljivale, čestu autorovu neposrednu vezu s motivom možemo potvrditi barem u detalju prikaza izvornog gotičkog pročelja crkve sv. Petra, koja je 1818. godine radikalno rekonstruirana prema projektu samog Nobilea (DAR, "P. Nobile", 35).¹⁸ Ranogotička općinska palača srušena 1877. godine naznačena je krajnje skicirano, naspram preciznosti njezinog prikaza na Tischbeinovoju litografiji.¹⁹ Komparacija s ovim četvrt stoljeća kas-

Sl. 3: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 21.

Fig. 3: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 21.

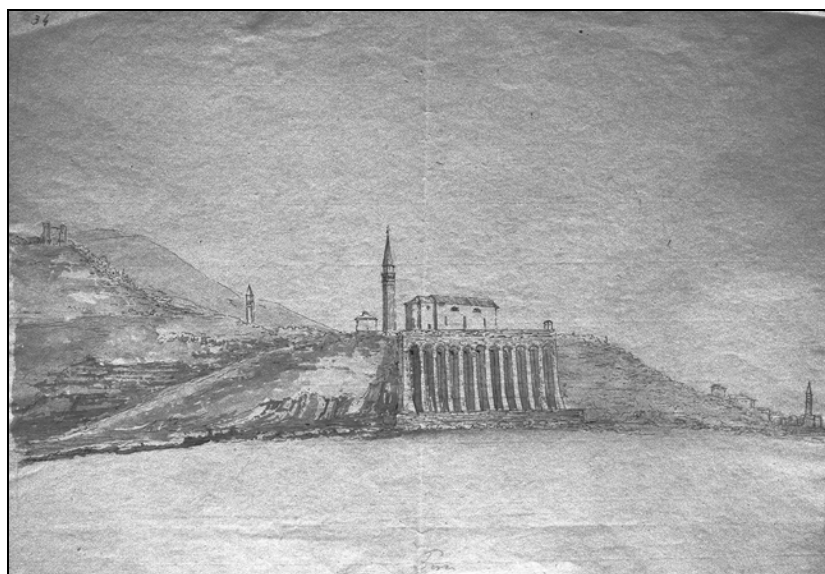
¹⁵ Usp. opsežnu analizu ove teme u urbanističkoj studiji M. Budicina, 1998, 76–77, 84–85, 87, 89.

¹⁶ Među brojnim prikazima ove tvrđave ističu se oni kod Caprina (1905, 94–95, 104–105), Semija (1975, 316, 317) i Budicina, (1998, 64–65).

¹⁷ Reljef je demontiran 1814. god. Usp. Rizzi, 1991, 185.

¹⁸ Crtež je reproduciran u Bernik, 1968, 161. Nobileov zahvat na crkvi sv. Petra analizira Sonja Ana Hoyer (1999, 325–338).

¹⁹ Iscrpnu komparativnu analizu raspoložive grafičke dokumentacije izvršio je Bernik, (1968, 162–164, na str. 163. cit. djela donosi i fotografiju vijećnice). Usp. Selb, Tischbein, 1842, 15; Caprin, 1905, 204, 205. Vijećnicu opisuje P. Kandler (1879, 45–47). O piranskoj urbanističkoj slici usp. Brglez, 2005; 1997, 139–152.

Sl. 4: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 34.

Fig. 4: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 34.

nijim izvorom, podsjeća na još jednu drastičnu intervenciju ranog klasicizma u povijesnom gradskom tkivu, zamjenu gradske lože i kuće na koju se naslanjala novom palačom "Kazine".²⁰ Veduta vanjskog oboda piranskog poluotoka s dominantom crkve sv. Jurja ujedno je i jedini crtež tušem u cjelokupnoj zbirci (DAR, "P. Nobile", 34).²¹ Svoje mjesto u zbirci našla je i do danas vrlo dobro očuvana veduta mandrača i Velikog trga u Izoli (DAR, "P. Nobile", 36).²²

Iako i porečka grupa crteža započinje panoramskim prikazom s mora (DAR, "P. Nobile", 23) odabir pojedinačnih motiva podsjeća na osnovni i razumljivi autorov interes u bilježenju prošlosti, a to je preokupacija antikom.

U Poreču Nobile pažljivo crta ostatke forumskog hrama, u situaciji gotovo nepromijenjenoj do danas, poput dijela južnog stilobata u suodnosu s romaničkom kućom. Crtež je dokumentaran ali sadrži i *genre* motiv žene koja

na rubu kadra pozira pokraj svojih kućnih vrata (DAR, "P. Nobile", 25).²³ Danas zatičemo radikalno drugačiji prizor po uklanjanju kuća izgrađenih na sjevernom stilobatu (DAR, "P. Nobile", 27).²⁴ Začelje forumskog hrama u Nobileovo vrijeme tek se nazire u temeljima zapadnih gradskih zidina (DAR, "P. Nobile", 27), što se ne može reći za ostatke tzv. Neptunovog hrama, odnosno vjerojatne forumske perimetralne adjacencije, jasno uočljive ispred sjevernog, u međuvremenu dobrim dijelom destruiranog ruba gradskih zidina, koji se danas tek prepoznaje u vezi s ostacima kule, podzidima i na pravcu sjeverno od vile Polesini (DAR, "P. Nobile", 24).²⁵ Naposljetku, Nobile u Poreču pruža i varijante svojeg viđenja rekonstrukcije forumskog i tzv. Neptunovog hrama (DAR, "P. Nobile", 29), te daje prilog nacrtima kompleksa Eufrazijane, presjek i tloris, oba skicozna i nedovršena (DAR, "P. Nobile", 28).²⁶

20 Kako na Nobileovom crtežu "Kazina" još nema karakteristični polukružni zabat koji skriva dvostrešno krovšte, moguće je da Nobile prikazuje nedovršenu zgradu. Usp. Selb, Tischbein, 1842, 15. Iscrpnije o supstituciji gradske lože "Kazinom" vidi u Bernik, 1968, 165, 171.

21 Crtež je reproduciran u Bernik (1968, 152). Usp. Mihelić, 1992, 257–286.

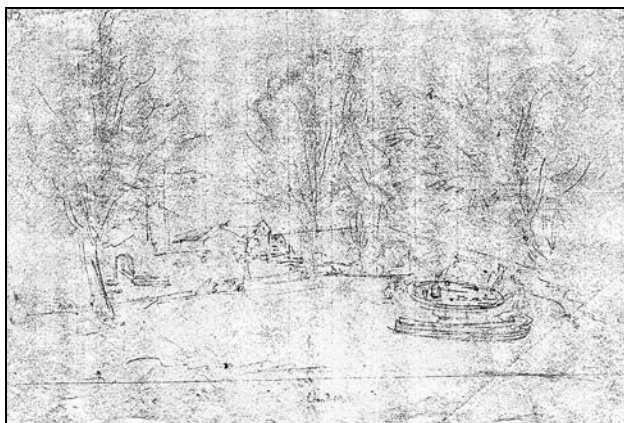
22 Reproducirana u Bernik (1968, 103), s komentarom na str. 112.

23 Gotovo je na isti način srednjovjekovna kuća uz južnu stranu ostataka hrama kadrirana na fotografiji kod M. Preloga, iako on nije poznao riječku zbirku "Nobile", što samo potvrđuje da su istraživači različitih razdoblja bili preokupirani istim problemima (Prelog, 1957, 46, sl. 60).

24 Praktično isti kadar, tad još tek neznatno pročišćenijeg motiva krajem je stoljeća ponovio Caprinov ilustrator Giulio De Franceschi. Usp. Caprin, 1905, sv. I, 30.

25 Usp. krupnije kadriranu situaciju kod Caprina, 1905, sv. I, 29.

26 Samo naznačenu tlorisnu situaciju apside kapele u sjeverozapadnom uglu atrija usporedi sa Selb, Tischbein, (1842, 15), koji stanje atrija dokumentiraju nakon izvršenog ranoaustrijskog konzervatorskog zahvata. Usp. također s Prelogom, (1957, 96, 120, 187, 188). Kod porečke situacije treba spomenuti jedan crtež istočnih zidina i kula s gradskim vratima, koji sasvim podsjeća na način crtanja kakav je Nobile primjenjivao na grupi veduta koje se danas čuvaju u Rijeci. Uz cilindričnu i peterokutnu kulu s pripadajućim zidinama, na crtežu su dokumentirana i danas nepostojeća gradska vrata. H. Giacconi je analizirajući crtež pri zaštitnom zahvatu na kuli, zaključio da su ona vjerojatno dobrim dijelom bila još antičkog podrijetla (Giacconi, Matejčić, 1995). Isto potvrđuje Baldini (usp. Baldini, 1999, 87–88). Crtež bez navođenja izvora donosi D. Orlić (1997, 148).

Sl. 5: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 51.

Fig. 5: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 51.

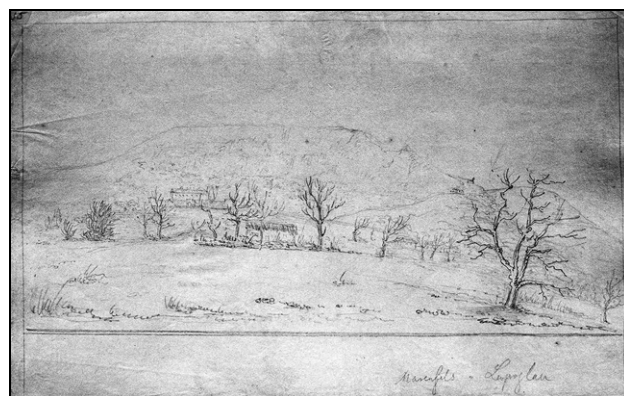
Veliki značaj ove zbirke predstavlja činjenica da za razliku od svojih prethodnika, koji putuju uzduž obala Istre krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, Nobile vođen svojim poslovnim aktivnostima, vjerojatno trasiranjem obalne ceste Kopar – Pula, možda prvi nakon poslovično nepreciznih baroknih vedutista XVII. st. prikazuje i manje gradove bez znatnijih rimskih starina. Poučno je usporediti vedutu Novigrada koju donosi Prospero Petronio, prepunu karakterističnih pojednostavljenja, naivne perspektive i pretjerivanja, s Nobileovom panoramom crtanom negdje iz pravca Brtonigle, na kojoj se usprkos znatnoj udaljenosti uočavaju točni međudodnosi grada, još uvijek strogo limitiranog srednjovjekovnim i renesansnim zidinama, nad kojim je dominirao izvorni zvonik katedrale, naspram crkava sv. Marije ispred grada i sv. Agate daleko u polju. Na rubu prvoga plana novigradske vedute, lakim su potezima olovke naznačena dva sjedeća ljudska lika i jedan koji spava okrenut leđima i ležeći na boku (DAR, "P. Nobile", 31; Petronio, 1968, 413, 414).

Vrijedi se prisjetiti i na fotografijama zabilježenog izvornog izgleda glavnog umaškog trga s nizom kuća nasuprot nedovršenog pročelja umaške župne crkve. Osobito je zanimljiva općinska palača, na kojoj Nobile vjerno prikazuje poznate detalje poput grbova, i reljefa lava sv. Marka, koji se sada nalazi na zvoniku. Na istočnom pročelju palače uočava se nepoznati detalj baroknog portala, izlaza na pobočnu terasu (DAR, "P. Nobile", 32).²⁷ Još jedan dokaz pouzdanosti podataka koje nam ponekad tek u obrisu pružaju Nobileovi potezi olovke, njegov je

crtež ulaza u Umag, na kojem u prvom planu donosi jedva vidljive konture zubaca na zidinama koje su s obje strane branile prilazni nasip, u drugom planu ostatke glavnog ulaznog tornja, a u pozadini i danas postojeću renesansnu kulu južnog poteza fortifikacija. Sve to vrijedi usporediti s jednim akvareliranim crtežom, Topografskim prikazom umaške općine iz 1765. godine, s minuciozno naslikanim detaljem snažno utvrđenog grada na poluotoku. Njegov original čuva se u Kartografskoj zbirci Državnog arhiva u Rijeci (DAR, "P. Nobile", 33).²⁸

Na prikazu Vrsara, vidljiv je izraziti rast koji je naselje doživjelo spuštajući se u XIX. stoljeću prema moru. Umjesto crkve i zvonika nastalih u XX. st., nad gradom dominiraju tada još postojeća kruništa biskupskog ljetnikovca, kaštela Vergottini. Crkva sv. Antuna s lopicom, ispred gradskih zidina, danas je potpuno uklopljena u gusto građeno tkivo podgrađa, a na kompleksu crkve sv. Marije, u međuvremenu je došlo do urušavanja dijela franjevačkog samostana. Zanimljivo je, da se pozicija s koje je jedino moguća prikazana vizura, nalazi točno na lukobranu iz XIX. stoljeća, pa je i ovdje realno pretpostaviti da je Nobile crtao prilikom nadzora radova ili nekih sličnih aktivnosti (DAR, "P. Nobile", 22).

Za razliku od Vrsara, Bale su do danas i u vizuri s ceste ispod naselja, kao i u prikazu trga s gradskim vratima i kaštelom Soardo-Bembo, gotovo potpuno nepromijenjene. Jedino je gotička gradska vijećnica, čija je bočna fasada vidljiva na crtežu trga, naknadno doživjela radikalnu rekonstrukciju u neogotičkim formama (DAR, "P. Nobile", 42, 43).

Sl. 6: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 55.

Fig. 6: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 55.

²⁷ Fotografiju porušenih zgrada donosi Martinello, 1964, 24. Prisjećanje je i prilog kritici sadašnjeg prevelikog rastvorenog platoa u centru poluotoka, bez adekvatnog prijelaza i spoja s gotičko-renesansnim dijelom povijesnog središta naselja.

²⁸ Detalj je publiciran u precrtu kod Martinella (1964, 15), bez navođenja izvora. Isti, je preuzeo i R. Cigui (1994, 245). Originalna karta je u riječki Državni arhiv vjerojatno dospjela s ostavštinom De Franceschijevih iz Segeta.

Sl. 7: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 38.
Fig. 7: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 38.

Pogled na Vodnjan i začelje tada tek dovršene crkve sv. Blaža, s tek naznačenom vertikalom zvonika u izgradnji zabilježen je iz lopice jedne crkve. Prema obrisima grada i vidljivom dijelu pročelja građevine to može biti crkva sv. Franje uz cestu prema Balama. Ipak, zbunjuje nedostatak tragova lopice ispred pročelja ove ruševne romaničke crkve (DAR, "P. Nobile", 41; usp. Tamaro, 1893, 578, 587).

Na primjeru Svetvinčenta još jednom se možemo uvjeriti u pouzdanost podataka koje otkrivaju Nobileove skice, iako je u njih ponekad teško povjerovati, jer današnja situacija prikazuje nešto drugačiju sliku. Tako na prvi pogled slika naselja do detalja odgovara današnjoj situaciji, no uočavaju se i neke razlike. Gradska loža danas ima trostrešni a ne dvostrešni krov, a lukovi obiju kolonada tjemena su iznivelirani. Nobile, kao i Tischbein tridesetak godina kasnije, nad nosačima prema trgu prikazuje krovšte postavljeno podrožnom gredom na uzdužne udvojene drvene konzole nad kapitelima. Dakle, na tom pročelju loža nije imala arkaturu, već je ona posljedica nekog kasnijeg restauratorskog zahvata. Vrijedan je detalj ukrasnih gibelina glavnog tornja kaštela Grimani, kojih kod Tischbeina već nema. Komparativna analiza upućuje i na promjene završnog kata glavnog tornja (DAR, "P. Nobile", 44). S vremenom propali detalji kaštela, poput stubišta s balustradom koje vodi na šetnicu i visokih štala sa sjenicima i vanjskim stubištima, uzduž unutarnjih zidova, koji su koncem prošlog stoljeća i fotografski dokumentirani, danas se osjećaju u jasnim preostalim tragovima kosine nasipa, zidnih konzola i rupa za grede. Svi su tornjevi kaštela tada bili prekriveni krovovima (DAR, "P. Nobile", 45).

U Kanfanaru Nobile crta pogled na naselje iz lopice neke crkve, zatim, zvonik, pročelje župne crkve i nekoliko kuća s druge strane ceste. Nezaobilazni Dvigrad prikazan je samo kao mrlja u krajoliku (DAR, "P. Nobile", 46, 47, 48).

Lupoglavskom je kaštelu u XIX. stoljeću uz plašt istočnih zidina prigradnja štala a tek nakon Drugog svjetskog rata pretrpio je veću devastaciju rušenjem glavnog portala s grbom a zatim nedavno adaptacijom za stambene potrebe i povećanjem gabarita dotadašnje štale, dok su ostali dijelovi, istina ruševni, opstali nedirnuti od vremena Nobilea. Zanimljiva je već u njegovo vrijeme izvršena adaptacija jugoistočne kule za stanovanje (DAR, "P. Nobile", 56).²⁹ U širem zahvatu arhitekt je naznačio i poziciju ostataka starog kaštela na brijevu, s crkvom sv. Stjepana u podgrađu, prikaz kojih nam nešto manje od dva stoljeća ranije donosi i Valvasor (DAR, "P. Nobile", 55; Valvasor, 1689, 355).

Sjeverni trakt Pazinskog kaštela u vlas je isti kao i u vrijeme kada ga crta Nobile, osim nadogradnje koju je naznačio isključivo nad zapadnim, ne i nad sjevernim potezom vanjske šetnice uzduž kruništa zidina. Obrambeni opkopi su u njegovo vrijeme već zatrpani, a u međuvremenu je srušeno predziđe ispred ulaza u kaštel. Nobile u drugom planu lakim potezima skicira zvonik i pročelje župne crkve sv. Nikole, na koje je pogled danas zastrt novogradnjom (DAR, "P. Nobile", 53). Zgrada internata Hrvatske gimnazije početkom je XX. stoljeća zastrla vizuru s trga ispred franjevačke crkve prema novim pazinskim četvrtima. Klasicistički spomenik podignut u vrijeme nastanka crteža, uklonjen je poslije Prvog svjetskog rata. Is-

²⁹ Detaljnu deskripciju mijena novog lupoglavskog kaštela omogućila mi je upravo građa riječkog arhivskog fonda, Zemaljski sabor Markgrofovije Istre. Usp. Bradanović, 2006, 183–194.

Sl. 8: Državni arhiv u Rijeci, Zbirka "P. Nobile", crtež br. 80.

Fig. 8: National archives in Rijeka, "P. Nobile" Collection, drawing No. 80.

pod baroknog polukružnog prozora na pročelju franjevačke crkve Marijina Pohoda pažnju će privući par danas nevidljivih (gotičkih?) prozora ili pak niša za kipove, kao i karakteristična barokna lukovica zvonika, umjesto današnje piramide (DAR, "P. Nobile", 54). Nezaobilazan je bio i prikaz Pazinske jame (DAR, "P. Nobile", 52).

Serijski labinski crteži započinje s uobičajenom panoramom utvrđenog grada na uzvisini (DAR, "P. Nobile", 70). S manjim preinakama sačuvani su svi osnovni elementi dani na prikazu crtanom s padine ispod crkve sv. Antuna, prema baroknom nizu kuća izraslom na perimetru gradskih zidina. Direktna vizura s donje strane prilazne ceste zastrta je izgradnjom tridesetih godina ovog stoljeća (DAR, "P. Nobile", 71). Na danas tek djelomično očuvanom renesansnom, vanjskom obrambenom zidu a ispred glavnih vrata sv. Flora, koja su očuvana na crti unutarnjih, izvorno srednjovjekovnih zidina, Nobile bilježi i izgled vanjskih gradskih vrata, od kojih je danas preostao samo donji dio lijevog dovratnika s bazom. Čitav sklop kuća u drugom planu još jasnije otkriva svoje temeljenje na srednjovjekovnim gradskim zidinama, dok je satni toranj u međuvremenu dobio klasicističku obradu s kupolom. Renesansna kula i nova, barokna gradska loža, sačuvane su u neizmijenjenom obliku (DAR, "P. Nobile", 72). Uz krševite padine uokolo ceste za Rabac, s morem u stražnjem planu, prikazana je i zrcalna slika, rabačka uvala sa siluetom Labina u pozadini. U neizbježnoj komparaciji s današnjim stanjem, to je ujedno i primjer u međuvremenu potpuno izmijenjenog krajolika (DAR, "P. Nobile", 73, 74). Pogled na Plomin s masivom Učke u pozadini, crtan s ceste, iz pravca Labina, markirao je kao točke u podnožju brijega, pristanište s usidrenim jedrenjacima i

nedavno srušeni kompleks vile Depangher, koji se nalazio na poziciji sadašnjeg deponija termoelektrane (DAR, "P. Nobile", 75). Do danas nepokvarenu vizuru zapadnog poteza plominskih fortifikacija, s kulom koja je branila ulaz u grad, župnom crkvom kao sastavnim dijelom gradskog obrambenog sustava, zvonikom župne crkve i zvonikom crkve sv. Jurja "starog", Nobile skicira iz hladovine i danas dijelom postojećih ruševnih vodenica ispod grada (DAR, "P. Nobile", 76). Pogled na velikim dijelom očuvan jugozapadni potez zidina iznad Zaljeva, s ugaonom, pravokutnom, mletačkom kulom, pročelja razdijeljenog oblika renesansnim vijencem, na kojoj se nalazio reljef krilatog lava sv. Marka i dominantama dva crkvena tornja, pokvarila je recentna izgradnja u neposrednoj blizini. Srušen je i dio starijeg, dijelom unutarnjeg prstena zidina, iznad malog romaničkog portala koji se nazire na prikazu, dok je sam, sada zazidani portal pokraj kojeg danas prolazi obodni put, sačuvan, kao i donji dio pripadajućih zidina iskorisćenih za vrtni podzid (DAR, "P. Nobile", 77).

Masivna pravokutna kula skošenoga podnožja pred ulazom u Mošćenice, već je u Nobileovo vrijeme doživjela adaptaciju, koja je nastavljena i naknadno, kroz XIX. stoljeće, probijanjem prizemnih i novih, većih otvora prvog kata. Osnovni motiv crteža u stvari je bogata krošnja nedavno posječenog kestena u čijoj se pozadini nazire barokna loža (DAR, "P. Nobile", 79).

Tinjan s lako prepoznatljivim baroknim pročeljem župne crkve i još prepoznatljivijim zvonikom, tambura bez završne piramide, jedan od pisaca opisa pod crtežima proglašava Kringom. Zidine su bile već djelomično porušene, osobito probijanjem novog, širokog prilaza prema glavnom trgu ispred crkvenog pročelja. Nobile na dva

crteža potvrđuje bitan dio shematskog prikaza Tinjana iz Valvasorove knjige, a to je u njegovo vrijeme još uvijek očuvana srednjovjekovna, pravokutna prohodna kula nad nekadašnjim glavnim ulazom u grad. Od kule je danas preostao samo zidić u parapetnoj visini (DAR, "P. Nobile", 50). I danas postojeći županov stol pred ulazom u Tinjan poslužio je kao mjesto odmora i okrijepe umornih Nobileovih suputnika (DAR, "P. Nobile", 51).

Prava je veduta Kringe ispravno potpisana. Središte današnjeg naselja već je tada uglavnom bilo definirano. Prepoznaje se sadašnja župna crkva sv. Petra i Pavla te crkvice sv. Ane. Iako se naselje još nije bilo proširilo izvan ograničenog prostora uzvisine, ipak komparacije s ranijim prikazima kod Valvasora i P. Petronija pokazuju značajne promjene. U pozadini Nobile crta konturu zvonika Sv. Petra u šumi (DAR, "P. Nobile", 49; Valvasor, 1689, 318; Petronio, 1968, 239).

Kada spomenemo pogreške u legendiranju, tj. opise ispod crteža koji vjerojatno potječu od vlasnika zbirke iz prve polovice XX. stoljeća, treba istaći da mjesto proglašeno Vranjom sasvim sigurno to nije (DAR, "P. Nobile", 57). Ne može se osporiti, no zasad ni sa sigurnošću potvrditi, ispravnost legendiranja Muntića, zastupljenog s nekoliko kuća bez prepoznatljivijeg naglaska (DAR, "P. Nobile", 58).

Prikaz središta Vižinade, sa nedavno srušenom vijećnicom i palačom pokraj cisterne, upozorava na stupanj uništenja i devastacija, koje su se uglavnom odvijale u drugoj polovici XX. stoljeća. Uz baroknu cisternu, očito središnji motiv prikaza, posebno su naglašeni klesanci gotičko-renesansnog dijela zidnog sloga kuće s reljefom mletačkog krilatog lava. Izvorno je ona očito imala javnu funkciju. Koncem prošlog stoljeća radikalno je nadograđena ali je još uvijek, barem u tragovima, uspjela očuvati i danas prepoznatljive stilske detalje kojima se posebno posvetio Nobile. Na njoj je danas vidljiva zazidana renesansna bifora, koja je u vrijeme Nobilea vjerojatno bila prežbukana (DAR, "P. Nobile", 64).

U Motovunu je samo naznačena danas nepostojeća katna prigradnja raščlanjena stupovima, na poziciji s unutarnje strane gradskih vrata. Ostaci renesansnog pročelja u međuvremenu pregrađene kuće do zvonika nedavno su prezentirani, dok se na pročelju prema trgu izvorno romaničkog kaštela, već u Nobileovo vrijeme ne primjećuju arhitektonski detalji primarnog građevnog sloja (DAR, "P. Nobile", 61).

Vješto komponirajući prikaze utvrđenih gradova na uzvisinama s ljepotama krajolika i konturama figura svojih suputnika, najčešće prikazanih kako u dokolici lješkare zavaljeni uz neko deblo, Nobile se nizom crteža udaljava

od egzaktnosti arhitektonskog pogleda na svijet, nostalgичnim ugođajem anticipirajući duh nadolazeće epohe romantizma. Osjećaju se i odjeci njegovog rimskog školovanja, osobito studija kompozicije Poussinovih arkadijskih krajolika.³⁰ Čini se da je u osnovi takvih prikaza bila svijest o potrebi dokumentiranja slike vremena koje prolazi, iako su dobrim dijelom upravo ovi motivi uspjeli nekim čudom ostati gotovo netaknuti, pretvorivši se u najznačajniju baštinu istarskog poluotoka. Među ovim tipom crteža osobito prednjače krajolici s tvrdim gradovima nad Mirnom, a naglasak je pritom na Motovunu, prikazanom iz različitih pozicija i u različitim kombinacijama (DAR, "P. Nobile", 59, 60, 63, 65). Ljepota krajolika također je povod prikazu Istarskih Toplica (DAR, "P. Nobile", 62). Buje su, crtane iz pravca Grožnjana, u potpunosti zadržale osnovnu konturu utvrđenog grada na brijegu, s prepoznatljivim odnosom vertikalna zvonika župne crkve sv. Servula i crkve sv. Marije od Milosrđa (DAR, "P. Nobile", 66). U dnu Tarske vale već je postojala usamljena kuća a kroz protekla se stoljeća gotovo ništa nije ni promijenilo (DAR, "P. Nobile", 30). Kaštelu kod Buja naziru se nešto očuvanije zidine i krovišta kuća, dok uz crkvu sv. Sabe u podnožju brijega još nije bio izgrađen odvojeni zvonik (DAR, "P. Nobile", 67). Predstavnici ove grupe crteža su i dva potpisana kao Belle Grotte a na jednom od njih se u pozadini raspoznaje Kaštel kod Buja (DAR, "P. Nobile", 68, 69). Ove impresije istarskim krajolikom, koje nisu u funkciji arhitektonskih studija, predstavljaju, likovno vjerojatno najznačajniji dio ukupnog Nobileovog crtačkog opusa.

Krivudavo putovanje simbolično valja privesti kraju, početnom i završnom točkom, Miljem i njihovim zidinama, te prikazom tamošnjeg pristaništa, koje je također do danas potpuno očuvalo tadašnje konture (DAR, "P. Nobile", 39, 40) i Lovranom, uz karakteristično zapažanje o današnjem lukobranu lovranske lučice već prikazanom kod Nobilea, i pretpostavkom koja iz toga slijedi, da je imao udjela i u ovoj gradnji. Nadalje, usporedba Nobileovog crteža lovranske luke s Valvasorovom grafikom iz suprotnog kuta, korisna zbog usporedbe sasvim različitih pristaništa, također omogućava precizniju rekonstrukciju obrisa na crtežu s početka XIX st. Tako se potvrđuje da je u Nobileovo vrijeme, uz i danas očuvanu crkvu sv. Trojstva, na obali još uvijek stajala i crkva sv. Sebastijana. Dobro su nam dokumentirane i lovranske zidine iznad pristaništa, s vratima i kulom Stubica (DAR, "P. Nobile", 78; Valvasor, 1689, 346).

U Premanturi je Nobile već u doba nastajanja crteža razmišljao i o izgradnji svjetionika Porer, koji će doduše ostvariti tek njegov učenik Giuseppe Sforzi.³¹ Nije slu-

30 Utjecaj Nicolasa Poussina zapaža i Fabiani (1980, 789). Suputnici su možda barun de Humbracht i gospoda Balzano, Balesin i Sandri koji su mu 1815. godine pomagali oko projekta ceste Kopar-Pula. Usp. Pavan, 1998, 31.

31 Opsežnije o Nobileovim projektima svjetionika vidi u Pavan, (1998, 45, i reprodukcije studija svjetionika 262–269). Usp. Bradanović, 2003, 491–499.

čajno da jednog od likova s crteža, rukopis koji je vjerojatno suvremen njihovom nastanku otkriva kao lučkog kapetana (DAR, "P. Nobile", 81).³² Grupni portret obitelji Mezolić vjerojatno će biti zanimljiv etnolozima, jer su portretirani odjeveni u pučku nošnju (DAR, "P. Nobile", 82).

ZAKLJUČCI

I iz ovog se opisa cjelokupne riječke zbirke "P. Nobile" mogu prepoznavati određene zakonitosti. Tako se i bez arhivskih istraživanja može zapaziti da za svoje vrijeme krupna infrastrukturna ostvarenja, pogotovo izgradnja cesta i lučke infrastrukture, na koja nailazimo slijedeći trag Nobileovih crteža, dijelom negiraju sliku o larpurlatišćkom putovanju očuvanu u samom nazivu zbirke. Zasad, također možemo pretpostavljati da je zbirka mogla nastati u relativno kratkom vremenu, što se može zaključiti po relativnoj ujednačenosti kvalitete i formata papira, kao i vrsti korištene olovke, sudeći prema detaljima crteža dobrim dijelom u vremenu nakon definitivne uspostave austrijske vlasti u Istri, što osnovom poznatih biografskih podataka o autoru, vrijeme nastanka sužava na razdoblje od 1813. do 1818. godine. Dio je crteža mogao nastati i ranije, možda u vrijeme njegovih boravaka u Istri, 1809. i 1810. godine. Na crtežima se primjećuju odjeci autorovog školovanja na rimskoj Akademiji sv. Luke, od proučavanja Poussinovog i Lorrainovog stvaralaštva, preko studija Piranesija i drugih koji su u to doba bili opsjednuti antičkim ruševinama, do utjecaja talijanskih vedutista XVIII. stoljeća. Odmakom od isključivog interesa za antičke starine, zbirka crteža tematski anticipira epohu romantizma.

Uz razmišljanja o mogućem arhitektovom autorstvu pojedinih građevina, treba podsjetiti na povijesno značenje Nobileovog projekta i izgradnje za svoje vrijeme najmodernijeg svjetionika na Sredozemlju i prvog modernog svjetionika na istočnoj obali Jadrana, u Savudriji 1817. godine. Svakako treba otvoriti raspravu o još nekim, pretpostavljenim ostvarenjima Nobilea u Istri. Pritom bi valjalo provjeriti dostupne podatke za neke piranske i rovinjske klasicističke palače, koje sasvim podsjećaju na Nobileova tršćanska ostvarenja poput kuće "Fontana". Ne valja pretjerivati u takvim pojed-

nostavljenim usporedbama, pogotovo s obzirom na arhitektove pedagoški rad, sljedbenike, kao i čitav krug tršćanskih klasicističkih graditelja. Što se tiče župne crkve u Višnjaju, dovršene 1833. godine, stilsko jasnoća i "schinkelijanska" snaga pročelja u formi pronaosa grčkog hrama, ovdje je, na tlu Istre, mogla proizaći samo iz nadahnuća opusom P. Nobilea, kao pobornika Winckelmannove, "progrčke" neoklasicističke struje. Na slične odjeke Nobilea i tršćanske neoklasicističke graditeljske škole nailazimo i drugdje u Istri, više u primorskim gradovima ali i u unutrašnjosti, pogotovo na ambicioznije zamišljenim crkvama, poput spomenute u Višnjaju ili one u Vižinadi.

Vratimo li se arhitektovoj djelatnosti na polju zaštite spomenika, podsjećajući da se ne radi o hobiu, već o profesionalnom zaduženju inženjera javnih radova, ali i posebno izraženom zanimanju, koje je uključivalo nadzor nad širokim spektrom poslova od arheoloških istraživanja u Trstu i Akvileji do sanacijsko-prezentacijskih radova na pulskoj Areni i Augustovom hramu, sve prema tada naj-suvremenijim metodama, jer ne zaboravimo Nobile je učenik jednog Valadiera, učit će mo zapostavljenost njegovog pionirskog konzervatorskog rada u našim krajevima.³³ On se nije temeljio samo na arhitektovom rimskom iskustvu, već i na cjelokupnom kulturnom ozračju Trsta s početka XIX. stoljeća, probuđenom interesu za starine, u kojem su vodeću ulogu uz Nobilea imali djelatnost A. Canove i D. Rossetija te utjecaj Winckelmannovog djela.

Zbirka crteža koja se čuva u riječkom arhivu, prvenstveno je zbog primijenjenog načina i tehnike, a radi se o terenskim skicama bez uljepšavanja i naknadnih dorada po sjećanju, od velike važnosti za današnje istraživače, jer Nobile je prvi autor istarskih veduta u čijim prikazima nema idealizacije, koja bi išla na štetu realnog prikaza arhitekture. Zanimljiva je i sa stajališta povijesti arhitekture, jer Nobilea kao klasicističkog arhitekta predstavlja u ponešto drugačijem svijetlu. Zbirka je dragocjeno vrela za komparativne analize povijesne grafičke dokumentacije i postojećeg stanja graditeljskog fonda istarskih gradova, te podsjeća na mogućnost novih arhivskih priloga poznavanju naše urbanističke baštine, kao i na znanstvenu potrebu sustavnijeg publiciranja ovog tipa arhivske

32 Ovo je ujedno i jedina zapaženija pojava takvog rukopisa, uz spomenutu na datiranom portretu brsečkog kanonika Valčića.

33 1809. godine poduzeo je studijsko putovanje u Istru a sljedeće je godine opet bio u Istri, ali i u Dalmaciji. Pavan i Matijašić spominju njegove splitske crteže koji se čuvaju u tršćanskoj Soprintendenzi. Već 1813. godine francuskim je vlastima predložio opsežni program zaštite arhitektonskih starina Ilirije. Interes za pitanja obnove spomenika Nobilea ne napušta ni u kasnim godinama njegovog života, pa tako 1846. i sljedeće 1847. godine savjetuje svojeg učenika Bionija pri obnovi šibenske katedrale. Vidi: Pavan, 1989, 411–412; 1998, 25–26, 62, 63; Matijašić, 1999, 12–21. Nobileova je profesionalna konzervatorska djelatnost, istina, pomalo u koliziji s njegovim drugim funkcijama, no podsjetimo se, započela je desetljećima ranije od iscrpno valorizirane aktivnosti Vicka Andrića u Splitu (o Andriću, usp. Kečkemet, 1993). Iz građe tršćanskih arhiva jasno je da je konzervatorski aspekt Nobileove djelatnosti konceptijski već zarana zaokružen, jer obuhvaća teorijske postavke, izradu programa a zatim i istraživanja, te po odlasku u Beč, niz pisanih praktičnih naputaka izvođačima. U slučajevima radova na pulskoj Areni i Augustovom hramu, uz brojne su prethodne studije sačuvani Nobileovi izvedbeni projekti, prema kojima su se i odvijali zaštitni zahvati.

građe.³⁴ Istra koju na svojim službenim putovanjima bilježi Nobile u stvari je Istra prošlosti, koja upravo u njegovo vrijeme i s njim započinje iskorak iz srednjovjekovnih zidina. Zbirka je zanimljiva i u širem povijes-

nom kontekstu, kao dokument specifičnog razdoblja punog nametanja Trsta kao kulturnog, upravnog i gospodarskog središta sjevernog Jadrana.

THE "PIETRO NOBILE" COLLECTION FROM THE NATIONAL ARCHIVES IN RIJEKA AS A SOURCE FOR RESEARCH OF THE APPEARANCE OF ISTRIA VILLAGES AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Marijan BRADANOVIĆ

University of Rijeka, Faculty of Arts, Department of Art History, HR-51000 Rijeka, Trg I. Klobučarića 1
e-mail: mbradanovic@ffri.hr

SUMMARY

This article contains an analysis of a collection of drawings representing motifs from Istria. They were drawn by the renowned architect Pietro Nobile from Trieste and are kept in the National Archives in Rijeka. The history of the collection is described – it had been discovered, bought and catalogued between the Two Wars by Camillo De Franceschi, a historian, librarian and archivist from Pula. After World War II the collection has been kept in the National Archives in Rijeka. The collection consists of 79 drawings of vistas and landscapes and three portraits. It was dated on the grounds of a contemporary inscription from the year 1815 on the portrait of canon Valčić from Brseč, yet some of the drawings were certainly created somewhat earlier. The drawings are marked by their sketchy and explicitly realistic manner, and differ from their contemporary depictions of Istrian towns, where realistic qualities were lost during subsequent treatment. Previously unknown details of the urban scheme of Istrian towns are described, which have been lost in the intervening period, including some, for which these drawings represent the only illustration. Like his predecessors Nobile too is primarily interested in documenting monuments from the Antiquity, yet his work exhibits a broader interest in antiques, an anticipation of the forthcoming period of Romanticism. Among the numerous vistas from Pula, providing a more precise set of information than any other source known so far, there is an outstanding depiction of the exterior side of the Golden Gate with a segment of the city walls and a tower in the northern direction. The vistas from Rovinj, including drawings of a part of the front façade of the St. Euphemia parish, a pedestal with side columns and the remains of the harbour quarantine on the Rovinj waterfront are of special interest. The drawing of the main town square in Koper, including a detail of the façade of the Armeria building and one of the original front façade of the church of St. Peter in Piran are noteworthy as well. Among the motifs from Poreč the forum temple stands out and an illustration of its back façade with Medieval walls in the elevation is considered to be a rarity. Vistas from rarely depicted towns represent an even more valuable source of information, especially the drawing with a fortified causeway in front of the inner town walls of Umag and the drawings of the main entrance to Labin and Tinjan depicting a tower with a passage, erected over the main city entrance. The towns Bale, Plomin, Motovun, Svetvinčenat and the castels in Pazin and Lupoglav have been found to remain virtually unchanged. The veracity of depictions is proven by a parallel survey of

34 Pogotovo u sadašnjem trenutku, kada se otvorila mogućnost daleko šireg uvida, jer je uz već dobro poznate grupe povijesnih veduta naših naselja, poput onih pomorsko-putopisnih i kartografskih (npr. B. von Breydenbach, A. Degli Oddi), vedutista baroka i romantizma (npr. ilustratori Valvasorovog djela, Selb-Tischbein) postao pristupačan i čitav niz kvalitetno reproduciranih planova i projekata iz razdoblja kasnije mletačke uprave (posebno zahvaljujući Budicinovoj sintezi iz 1998. godine). Posljednjih se godina u istraživanjima sve češće i već rutinski primjenjuje Zbirci "P. Nobile" izrazito kompatibilan Katastar Franje I. S obzirom na vrijeme postanka Zbirci se, u kombinaciji s drugim grafičkim vrelima može pristupiti sa stajališta gospodarske povijesti u suodnosu s urbanističkim razvitkom kako to, primjerice, A. Panjek radi na primjeru Trsta (usp. Panjek, 2006). Tu je i lijepi broj novih znanstvenih monografija koje istražuju i arhitektonska te urbanistička pitanja poput: Dioecesis Justinopolitana (Štefanac, ed., 2000 – prilozi S. Bernika i N. Grujić) ali i korisnih popularno-znanstvenih djela poput Foscanovih studija (1992; 2003). Ne treba zaboraviti brojne mjesne monografije koje donose obilje povijesnog slikovnog materijala poput Orlićeve Srdačno Vaš Poreč iz 1997. godine, veće fototeke poput one Konzervatorskog odjela u Rijeci ili Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, sve više materijala na internetu, ali i obilje još neobjavljene ili pak davno i prema današnjim standardima nezadovoljavajuće reproducirane arhivske građe (zadržimo se, ovoga puta, samo na slikovnoj građi, ne otvarajući problem pisanih vrela). Pri korištenju riječke zbirke "P. Nobile" izražen je problem zaštite osjetljivog papira, mjestimično potpuno izbljednuljelih poteza olovke.

available graphic art material and through field research. Apart from possessing great artistic value this collection represents one of the most comprehensive graphic art sources of information concerning old Istrian towns from the first half of the 19th century. Despite this fact it has only received modest attention of researchers, so let this be a reminder and an appeal for further comparative analysis of the drawings and evaluation of architectural and conservational endeavours of Pietro Nobile in Istria.

Key words: Pietro Nobile, Istria, vistas, historical source, urban planning, architecture

LITERATURA I IZVORI

DAR – Državni arhiv u Rijeci (DAR), zbirka "P. Nobile", fond Obitelj de Franceschi iz Šegeta, Kartografska zbirka, fond Zemaljski sabor Markgrofovije Istre.

DAR, "P. Nobile", 1–82 – Državni arhiv u Rijeci (DAR), Zbirka "P. Nobile" ("P. Nobile"), crteži od broja 1 do 82.

AMI – Arheološki muzej Istre (AMI), Rilievo scavi Viale Carrara, planoteka.

Baldini, M. (1999): Parentium – Contributi alla lettura della cronologia urbana e l'episodio romano del martirio di S. Mauro. Atti Centro di ricerche storiche Rovigno, XXIX. Trieste–Rovigno, Unione Italiana (Fiume), Università Popolare di Trieste.

Bernik, S. (1968): Organizem slovenskih obmorskih mest, Koper, Izola, Piran. Ljubljana – Piran, Mladinska knjiga – Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran.

Bernik, S. (2000): Urbanesimo nel gotico a Capodistria, Isola e Pirano. U: Štefanac, S (ed.): Dioecesis Justinopolitana, L'arte gotica nel territorio della diocesi di Capodistria. Koper, Museo Regionale di Capodistria, 38–51.

Bertoša, M. (2005): De Franceschi, Camillo. U: Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod M. Krleža, 172.

Bradanović, M. (1999): Viaggio artistico attraverso l'Istria di Pietro Nobile. Archeografo Triestino, ser. IV, vol. LIX. Trieste, 83–119.

Bradanović, M. (2001): Tradicija osnutak i djelovanje konzervatorske službe u Rijeci. Sv. Vid, VI. Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 127–145.

Bradanović, M. (2003): Istočnojadranski svjetionici (postanak, korijeni oblikovanja). U: Industrijska baština, zbornik. Rijeka, PRO Torpedo Rijeka, 491–499.

Bradanović, M. (2006): Nekoliko primjera ladanja mletačke i austrijske Istre. U: Kultura ladanja: Zbornik dana Cvita Fiskovića, I. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 183–194.

Brglez Uranjek, A. (1997): Nepremična posest v Piranu ob koncu 16. stoletja – Primerjalna ocena urbane po-

dobe Pirana ob koncu srednjega in v začetku novega veka. Annales – Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia, 10/97. Koper, 139–152.

Brglez, A. (2005): Zrno soli za imperij : Piran 1579–1609 : materialna dediščina in kultura mesta. Koper, Založba Annales.

Budicin, M. (1998): Aspetti storico-urbani nell'Istria Veneta. Trieste – Rovigno, Unione Italiana (Fiume) – Università popolare di Trieste – Archivio di Stato di Venezia.

Caprin, G. (1905): L'Istria nobilissima, I. Trieste, Libreria F. H. Schimppff.

Cassas, L. F., Lavallée, J. (1802): Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la Dalmatie. Paris, Vilain.

Cigui, R. (1994): Contributo all' araldica di Umago. Atti Centro di ricerche Storiche – Rovigno, sv. XXIV. Trieste – Rovigno, Unione Italiana (Fiume) – Università popolare di Trieste.

Crnković, N., Hinić, M., Krota, I., Zurak, I. (1980): Arhivski fondovi i zbirke u Historijskom arhivu Rijeka, Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXIII, Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka.

De Canziani Jakšić, T. (2004): Iz likovne riznice Državnog arhiva u Rijeci. Rijeka, Državni arhiv u Rijeci.

Fabiani, R. (1980): L'architetto Pietro Nobile, Arte in Friuli, Arte a Trieste, 4. Trieste, Edizioni della Laguna.

Forlati Tamaro, B. (1932): Cenni preliminari sulle recenti scoperte archeologiche a Pola e Trieste. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 44. Parenzo – Trieste, 323–324.

Foscan, L. (1992): I castelli medioevali dell'Istria. Trieste, Italo Svevo.

Foscan, L. (2003): Porte e mura delle città, terre e castella della Carsia e dell'Istria. Rovigno – Trieste, Unione Italiana (Fiume) – Università popolare di Trieste.

Giaconi, H., Matejčić, I. (1995): Konzervatorska podloga prostora uz istočni gradski bedem u Poreču (elaborat). Rijeka, MKRH, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci.

Gerber, W. (1912): Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens. Dresden.

- Grujić, N. (2000):** Edilizia civile delle città costiere. U: Štefanac, S (ed.): Dioecesis Justinopolitana, L'arte gotica nel territorio della diocesi di Capodistria. Koper, Museo Regionale di Capodistria.
- Horvat, A., Matejčić, R., Prijatelj, K. (1982):** Barok u Hrvatskoj. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber – Odjel za povijest umjetnosti centra za povijesne znanosti – Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.
- Hoyer, S. A. (1999):** Il neoclassicismo triestino e lo storicismo a Pirano. Archeografo triestino, ser. IV, vol. LIX. Trieste, 325–338.
- Kandler, P. (1845):** Cenni al Forestiero che visita Pola. Trieste, Austrian Lloyd.
- Kandler, P. (1879):** Pirano, Monografia storica. Parenzo.
- Kečkemet, D. (1993):** V. Andrić, arhitekt i konzervator 1793–1866. Split, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture – Književni krug Split.
- Krizmanić, A. (1988):** Komunalna palača – Pula, razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće. Pula, Istarska naklada Pula.
- Lago, L. et al. (2005):** Pietra d'Istria – Architetture territorio – Le Casite. Trieste, Electa.
- Marušić, B. (1967):** Kasnoantička i bizantinska Pula. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Martinello, G. (1964):** Umago d'Istria. Trieste, Notizie storiche.
- Matijašić, R., Buršić-Matijašić, K. (1996):** Antička Pula s okolicom. Pula, ZN "Žakan Juri".
- Matijašić, R. (1999):** Arhitekt Pietro Nobile i njegova djelatnost zaštite spomenika u Hrvatskoj. Prilozi za proučavanje društvenih, kulturnih, znanstvenih i inih veza Hrvatske i Švicarske. Bern, Veleposlanstvo Republike Hrvatske, 7–28.
- Mihelič, D. (1992):** Piranska razglednica iz prvih desetletij 17. stoljetja. Annales – Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin, 2/92. Koper, 257–286.
- Mlakar, Š. (1957):** Amfietatar u Puli. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Mitteilungen (1991):** Pola, Porta Ercole, Restaurierung. Mitteilungen der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege, Küstenland. Pola, Wien.
- Orlić, D. (1997):** Srdačno Vaš Poreč. Poreč, Errata corrigée.
- Panjek, A. (2006):** Real Estate Construction and Economic Cycles in the Austrian Port-City of Trieste (1760–1809). XIV International Economic History Congress, Helsinki, Session 23. [Http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers1/Panjek23.pdf](http://www.helsinki.fi/iehc2006/papers1/Panjek23.pdf).
- Pavan, G. (1952):** Il Tempio d' Augusto a Pola. La Porta Orientale, 5–6. Trieste.
- Pavan, G., (1989):** Pietro Nobile architetto, Vita ed opere. Archeografo Triestino, IV serie, vol. XLIX (XCVII). Trieste, 377–431.
- Pavan, G. (1998):** Pietro Nobile architetto (1776-1854). Trieste, Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione.
- Petronio, P. (1968):** Memorie sacre e profane dell'Istria. Trieste.
- Petrović, Lj. (1980):** Razvoj i perspektive Historijskog arhiva Rijeka. Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXIII. Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka, STRANI.
- Prelog, M. (1957):** Poreč grad i spomenici. Beograd, Kolarčev narodni univerzitet.
- Rizzi, A. (1991):** "Pax in hac civitate et in omnibus abitantibus in ea" I rilievi marciali di Capodistria. Atti dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, 149. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Rusconi, L. (1926):** Pietro Nobile e i monumenti romani di Pola. Archeografo Triestino, III serie, vol. XIII, (XLI). Trieste, 343–358.
- Selb, A. Tischbein, A., (1842):** Memorie di un Viaggio Pittorico nel Littorale Austriaco. Trieste, H. F. Favarger.
- Semi, F. (1975):** Capris Iustinopolis Capodistria. Trieste, LINT Trieste.
- Stulli, B. (1980):** Pregled povijesnog razvitka zaštite arhivalija na područjima historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci. Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XXIII, Pazin – Rijeka, Historijski arhiv Pazin – Historijski arhiv Rijeka.
- Štefanac, S. (ed.) (2000):** Dioecesis Justinopolitana, L'arte gotica nel territorio della diocesi di Capodistria. Koper, Museo regionale di Capodistria.
- Tamaro, M. (1893):** Le città e le castella dell'Istria (Rovigno-Dignano), sv. II. Parenzo.
- Valvasor, J. W. (1689):** Die Ehre des Hertzogthums Crain. Laibach.
- Vižintin, B. (1966):** Pietro Nobile. Rijeka, Moderna galerija Rijeka.